

ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ В ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ТА ТЕОРІЯХ

У статті розглянуто відображення демографічних чинників у геополітичних концепціях та теоріях провідних дослідників. Проаналізована зміна ролі факторів демографії в системі складових геополітичної могутності держави у різних епохах.

Ключові слова: геополітика, демографія.

В статье рассмотрены вопросы демографических факторов в геополитических концепциях и теориях ведущих исследователей. Проанализировано изменение роли факторов демографии в системе составляющих геополитическое могущество государства в разных эпохах.

Ключевые слова: геополитика, демография.

The article considers the reflection of demographic factors in geopolitical concepts and theories of leading researchers. The change of role of demographic factors in the system of components of state's geopolitical power is analyzed.

Key words: geopolitics, demography.

Серед чинників, що мають визначальний вплив на функціонування держави, особливе місце належить чинникам демографії. Це підтверджує думка видатного суспільствознавця *О. Конта*, котрий вважав, що демографія – це доля [15, с. 24]. Саме тому демографічні фактори відіграють вагомую роль у низці геополітичних концепцій, моделей та прогнозів провідних наукових і суспільних діячів.

Дослідженню демографічних чинників у геополітиці присвятили увагу низка науковців (переважно іноземних, у вітчизняній науці тема є недостатньо висвітленою): *Б. Нічипорук, Ж.-К. Шене, Р. Джексон, Ж.-Ф. Дюмон* та інші. Разом з тим потребує висвітлення комплексний розгляд місця демографічних факторів у геополітичних дослідженнях різних епох.

Метою даної статті є дослідження відображення демографічних факторів у геополітичних концепціях та теоріях провідних науковців, виявлення динаміки значення різних чинників демографії у геополітиці.

Оскільки існують два відмінні підходи до розуміння демографії [19, с. 670] (вузкий (формальний), що ґрунтується на дослідженні природного руху населення (народжуваність/смертність), шлюбності/розлучуваності, територіального та статевікового розподілу, а також широкий, за якого демографія виступає системою знань про народонаселення, що, окрім вищезазначених, також розглядає, зокрема, питання етнодемографічних пропорцій, рівнів освіченості населення, поширення тих чи інших професій, релігійності, соціальної мобільності

тощо), у даній роботі для виділення демографічних факторів керуватимемося останнім підходом, що дозволяє більш комплексно оцінити значення населення та його характеристик у геополітиці.

Демографічні фактори умовно можна поділити на кількісні (чисельність населення) та якісні (до яких належать такі параметри, як віковий розподіл, освіченість, національний характер (підприємливість, ініціативність) тощо). Від зародження геополітики, як науки, до сучасного етапу демографічні фактори досліджувались багатьма науковцями-геополітиками; в процесі появи нових реалій зменшувалась чи збільшувалась їх роль в системі складових геополітичної могутності, а також зміщувались акценти з одних демографічних факторів на інші.

Чинникам демографії значну увагу присвятили «батько» геополітики, представник німецької школи *Ф. Ратцель* у фундаментальній праці «Антропо-географія», а також у роботах «Політична географія» та «Народознавство», проте ставив її – як і процес еволюції народів – у залежність від даних географічного простору [10, с. 53-55].

Засновник французької школи геополітики *В. де ла Блаш*, що побудував свої геополітичні теорії на критиці поглядів Ратцеля, вказував, що останній очевидно переоцінив вплив географічного середовища на політику і применшив роль людського чинника [7, с. 134]. *Де ла Блаш* в першу чергу звертав увагу на якісні демографічні параметри – ініціативність, підприємливість населення, пояснюючи, що саме від людей, що

населюють певний простір, залежить, чи стане даний простір дієвим геополітичним фактором у результаті актуалізації закладеного у простір потенціалу [6, с. 59]. Дослідник вказував, що саме посередництвом людини реалізується географічний детермінізм [7, с. 134].

Адмірал *А. Мехен* у своїй концепції «морської сили», що мала значний вплив на тогочасних вчених та їх наступників, для аналізу геополітичного статусу держави пропонує брати шість критеріїв, два з яких – кількість населення та, деякою мірою, національний характер – належать до демографічних [10, с. 71].

Автор терміну «геополітика», *Р. Челлен*, у своїй теоретичній моделі для аналізу геополітичної поведінки держави виділив декілька натуральних атрибутів, одним з яких є (етно-) демополітика – наука про населення даної держави [9, с. 18]. Ключовим фактором демополітики у розумінні науковця є національна гомогенність – при чому не расова, а радше культурна, ціннісна, що базується на відчутті приналежності до одного цілого. На думку дослідника, географічний простір – це лише тіло держави, в той час як душею є її народ, поза життям якого держави не буває [8, с. 41].

Американський представник класичної геополітики *Н. Спікмен* у працях «Американська стратегія у світовій політиці» та «Географія світу» розвинув критерії, запропоновані *Мехеном*, довівши їхню кількість до десяти [6, с. 63]. В його шкалі визначення геополітичної могутності держави три пункти можна вважати більш чи менш дотичними демографічної сфери, а саме: об'єм населення, етнічна однорідність та національний дух.

Поява авіації, ядерної зброї та нових засобів її доставки послабила позиції просторово-географічних моделей [4, с. 90], натомість поступово набувають поширення інші – із наголосом на економічних чи військово-технологічних елементах, елемент демографічний (передовсім, чисельність населення) надалі залишається одним з найважливіших у геополітичних моделях та концепціях.

Фактор чисельності населення в епоху індустріальних суспільств періоду Холодної війни, хоч і суттєво поступився у військовому аспекті, не втратив ваги – в економічному. Тогочасний стрімкий промисловий розвиток США та СРСР, як і інших держав, був би неможливий без великого обсягу трудових ресурсів: вони виступали необхідною основою індустріальних економік.

Чільне місце у своїй геополітичній моделі демографії відводить американський дослідник міжнародних відносин часів Холодної війни *Ф. Хартман*, виділяючи її в один із семи фундаментальних факторів поряд із географічним, економічним, науково-технічним та іншими елементами. Для оцінки демографічного потенціалу дослідник пропонує відповісти на такі запитання: «На скільки чисельним є населення?», «Його приріст від'ємний чи додатний?» та «Якою є структура населення?» [18].

Американський геополітик ядерної епохи *К.С. Грей* разом із просторовими, технологічними

та політико-організаційними факторами вказував на необхідність врахування і демографічних процесів для оцінки ваги і впливу країн на міжнародній арені [4, с. 90].

Французький історик та геополітик *Ф. Бродель*, що належав до «школи анналістів», є автором концепції світів-економік та одним із зачинателів геоekonomіки, проте у своїх дослідженнях суттєвого значення надавав, зокрема, й демографічним факторам [7, с. 296].

На сучасному етапі, що розпочався із закінченням Холодної війни, зважаючи на різкі демографічні перетворення, яких зазнає світ, низка геополітиків, геостратегів, публіцистів, демографів та істориків по-новому поглянули на значення фактору населення у геополітиці, а також для розвитку і безпеки держави. Особливо чітко роль демографії прослідковується для цивілізаційних концепцій (в рамках протистояння Заходу-Сходу, Півночі-Півдня, християнства-ісламу-конфуціанства тощо).

Іншою характерною рисою сучасних досліджень є набирання ваги інтелектуального аспекту демографічних ресурсів – на фоні триваючого зміщення основної лінії конфліктів з географічної та економічної сфер – у ноосферу і геостратегії із геоekonomіки та геополітики – у когнітивну площину, на фоні становлення постіндустріальних суспільств на зміну індустріальним.

Значення фактору чисельності населення продовжує зменшуватись: ефективність виробництва тепер більшою мірою залежить від технічних рішень, ефективність протистоянь – від високо-технологічних озброєнь та кваліфікованого персоналу. Надмірна чисельність населення породжує екологічні, інфраструктурні, продовольчі виклики, загрожує проблемами системи соціального забезпечення. Натомість ключовим питанням поступово стають процеси фрагментації населення держав: етнічної, расової, релігійної, в результаті яких суспільства даних країн набувають принципово нових ознак. Дані трансформації мають прямий стосунок до змін геополітичних.

Ж.-К. Шене, сучасний французький демограф і геополітик, у роботах «Деколонізація Європи», «Демографія і стратегія: Занепад Заходу» акцентує увагу на демографічній стороні сучасної геополітики, підкреслюючи критично важливу роль, яку відіграє демографічний профіль для національної безпеки країни та її ваги у світі – незважаючи на військово-технологічний аспект [13, с. 15]. Співставляючи демографічні показники та зовнішню політику Англії, США, Росії, Франції, Німеччини та інших держав, *Шене* доходить до висновку, що високий рівень народжуваності у країні і відповідні темпи приросту населення є тим фактором, що зумовлює стремління до імперських завоювань. Саме завдяки високому рівню народжуваності маленька острівна Англія зуміла захопити таку велику кількість володінь у світі, значною мірою демографія допомогла геополітичним успіхам Російської імперії та США [13, с. 14]. Першість останніх, на думку дослідника, зважаючи на достатні демографічні показники, ще деякий час матиме місце на

міжнародній арені. Водночас для Європи гостро постає питання мігрантів, національної ідентичності та ісламізації [13, с. 15].

Ж.-Ф. Дюмон, сучасний французький демограф, політолог і геополітик у праці «Демографія і геополітика» виявляє місце демографічної складової у геополітиці, звертаючи увагу як на кількісні, так і на якісні (зокрема, національний та релігійний склад, наявність діаспор) характеристики [7, с. 309-310].

Оглядач-міжнародник *The New York Times* *Т. Фрідман* у своїй моделі геополітичних чинників акцентує увагу на інтелектуальному аспекті демографічних ресурсів, а саме на тому, на скільки країна пожинає плоди своїх знань. Як пояснює науковець, ключем до процвітання організації (держави чи компанії) є те, як вона акумулює, спільно використовує знання, а також, яку вона має від них користь. *Т. Фрідман* для оцінки інтелектуального потенціалу держави пропонує відповісти на запитання, яким є відсоток населення з вищою освітою та який відсоток національного доходу витрачається на зарплатню вчителям [14, с. 248-249].

Ідеолог концепції американської гегемонії *З. Бжезінський* у «Великій шахівниці», розбираючи геополітичну конфігурацію у світі, вагомими чинниками глобальної дестабілізації і напруження вважає руйнівні наслідки демографічного вибуху, міграції населення, зумовлені скрутою, та радикальну урбанізацію [1, с. 231]. Аналізуючи геополітичне місце актуальних для своєї концепції країн, *Бжезінський* особливу увагу відводить об'єму населення та його етнічному складу.

А. Неклеса, відомий російський економіст, геополітик та футуролог, що займається проблемами безпеки, гео економічного аналізу та глобальних трансформацій у своїх дослідженнях, зокрема, торкається демографічної сторони геополітики. На думку вченого, у XXI столітті геополітичний світ ділиться вже не на Захід – Схід, а на Північ / Південь – у тому числі і в демографічному аспекті [7, с. 362].

Відомий американський дослідник *С. Хантінгтон* у праці «Зіткнення цивілізацій» демографію називає долею історії, а міграції населення – її двигуном [17, с. 192]. Науковець підкреслює значення динамічних, в плані демографії, народів [17, с. 142] і пов'язує демографічні показники із типом політики, яку запроваджують держави [17, с. 223]. Також геополітик стверджує, що саме зміни в демографічному балансі є фундаментальною причиною революційних хвиль XVIII і XIX століть [17, с. 139] та різкого спалаху насилля у XX столітті, коли багато народів, що впродовж віків мирно співіснували, різко стали один проти одного (приклади: Косово, Боснія, Шрі-Ланка, Кавказ, Індостан, практично вся Африка [17, с. 235]). Як наголошує дослідник, зростання мусульманського населення є основним фактором, що спричинює конфлікти вздовж кордонів ісламського світу між мусульманами та іншими народами [17, с. 141]. Значною мірою саме внаслідок демографічної складової Захід уже не в змозі нав'язувати свою

волю іншим країнам і сам стає об'єктом їхнього зростаючого впливу.

Як обґрунтував *Хантінгтон* у своїй останній праці – «Хто ми? Виклики національної американської ідентичності», що більше США імпортують населення з інших країн, то відчутніше інші країни здатні впливати на їхній уряд [11, с. 456].

У своїй геополітичній концепції – концепції смерті Заходу – відомий американський політик і публіцист *П. Б'юкенен* вирішальними для майбутнього Західної цивілізації вбачає не економічні, науково-технічні чи військові чинники, а демографічні. Політолог акцентує увагу на безпрецедентному демографічному вимиранні Заходу – наслідку культурно-моральних трансформацій [2, с. 20-23], що є ознакою хвороби народу і суспільства [2, с. 24], свідчить про втрату життєвої енергії [2, с. 153], піднімає питання про виживання цивілізації загалом [2, с. 22]. Як вважає *Б'юкенен*, Західна цивілізація може бути знищена напливом мігрантів, перетворившись у хаотичне скупчення народів, що не мають між собою нічого спільного [2, с. 14]. Згідно з політиком, міграція також зумовлює зростання тероризму [2, с. 154], піднімає сепаратистські проблеми [2, с. 181], проводить інтереси країн-донорів мігрантів [2, с. 197-198], є невігідною в економічному плані [2, с. 196].

Російський геополітик *В. Дергачов* у праці «Цивілізаційна геополітика» також вказує на зміну демографічного обличчя планети – скорочення частки європейських народів у загальному населенні Землі, колонізацію країн Європи вихідцями з Азії та Африки і, як результат цих процесів, – втрату європейським регіоном у найближчому майбутньому свого значення у світовому масштабі [5].

Відомий американський науковець *Е. Валлерстайн* у роботі «Після лібералізму» представив своє бачення геополітичної ситуації у сучасному світі, який, на його думку, перебуває на порозі вирішальних змін. Трансформації, значною мірою, будуть зумовлені демографічними процесами: посиляться демографічний розрив між Північчю і Півднем, що подвоїть розрив економічний [3, с. 138]. Це, у свою чергу, спричинить надзвичайно потужні міграційні переміщення і відповідну на них реакцію: в результаті радикальної зміни внутрішнього демографічного балансу країн Півночі можна очікувати гострого соціального конфлікту [3, с. 139]. Дослідник акцентує, що, завдяки демографічній та соціально-економічній поляризації, сучасна світосистема перебуває у гострій інституційній та моральній кризі і ще тривалий час її відчуватиме [3, с. 139, 154].

Німецький науковець *Р. Адам* у праці «Демографія і безпека» попереджує про геополітичний виклик, яким можуть стати претензії нових наднаселених держав на більшу міжнародну вагу [12, с. 33]. Проте, аналізуючи вплив демографічних факторів на безпеку держави та її могутність, дослідник доходить висновку, що чисельність населення перестала бути ключовим елементом військової та економічної сили, як це було у

період між Наполеонівськими війнами та 1945 роком [12, с. 31]. Сучасні виробничі процеси і новітні форми протистоянь залишили у минулому величезні армії та робочі маси. Натомість, на думку *Адама*, визначальну роль почали відігравати технічні переваги, інформаційне домінування, ефективні мережі – на зміну кількісним факторам [12, с. 31]. Як вважає вчений, кількість населення прямо не визначає міжнародну могутність держави, до того ж важливими є також вікова структура та професійний відбір [12, с. 31]. Як резюмує *Адам*, демографічні дані мають фундаментальну важливість для стратегічного планування, підйоми і падіння держав завжди тісно пов'язані з переміщеннями населення [12, с. 36].

Демографічні фактори знайшли своє відображення у великій кількості моделей, теорій та формул для оцінки геополітичної ваги країн. На особливу увагу заслуговують дослідження *Р. Клайна* із Джорджтаунського університету, сучасного російського науковця *В. Пірумова*, засновника школи політичного реалізму у міжнародних відносинах *Г. Моргентгау*, а також вчених *В. Фукса*, *Дж. Сінгера*, *В. Ферріса*, *Ф. Джермена* та інших.

Іранський науковець *М. Гафезнія* у роботі «Презентація нової моделі для вимірювання

національної могутності країн» наводить діаграму поширення різних факторів у 28 провідних теоріях. Фактор населення опинився на першому місці із повторюваністю у 23 моделях, випередивши фактори управління (лідерства) (19 теорій) та природних ресурсів (17). Фактор національних характеристик – четвертий за поширеністю [16, с. 232].

Отже, демографічні чинники стали предметом геополітичних досліджень багатьох минулих і сучасних науковців та політиків, в одних випадках виступаючи фундаментом геополітичних концепцій, в інших – маючи другорядне значення по відношенню до інших елементів (географічних, економічних, технологічних, військових тощо). Помітними є тенденції до актуалізації тих чи інших демографічних факторів залежно від особливостей даного етапу людського розвитку, викликів та можливостей часу.

У перспективі напрямками подальших досліджень можуть стати висвітлення ролі демографічних чинників у сучасних геополітичних концепціях та теоріях у комплексному системному розгляді, аналіз безпекового виміру демографічних факторів – щодо окремої держави чи загалом для світу, а також висвітлення геоконфліктного потенціалу чинників демографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы / Пер. с англ. О.Ю. Уральской. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 255 с.
2. Бьюкенен Патрик Дж. Смерть Запада. – Москва: АСТ. Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2003. – 444 с.
3. Валлерстайн И. После либерализма: Пер. с англ. / Под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
4. Геополитика: учебник для студентов / Н.А. Нартов, В.Н. Нартов; под ред. В.И. Старовойта. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Единство, 2007. – 527 с.
5. Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Геофилософия). Междисциплинарный учебник для вузов. – Киев: ВИРА-Р, 2004. – 672 с. // Режим доступа: <http://dergachev.ru/book-geof/index.html>.
6. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.
7. Исаев Б.А. Геополитика: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 384 с.
8. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 479 с.
9. Степанов А.В. Геоконфликтология. – Екатеринбург: Уральский государственный университет, 2008. – 162 с.
10. Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 269 с.
11. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.
12. Adam R. Demography and security. How will demographic changes influence the ground rules for security policy? // IP Global. – 2007. – Vol. 8. Spring.
13. Demography and security. Proceedings of a workshop. Edited by Laurent Murawiec, David Adamson. – Paris.: RAND Corporation, 2001. – 26 p.
14. Friedman Thomas L. The lexis and the olive tree. – New York: Farrar, Straus Giroux, 1999. – 490 p.
15. Johnson Adrian. Suddenly, the old world looks younger // The Economist. – 2007. – June 16th.
16. Hafeznia Mohammad Reza, Zarghani zSeyed Hadi. Presentation a new model to measure national power of the countries // Journal of Applied Sciences. – 2008. – Vol. 8(2). – P. 230-240.
17. Huntington Samuel. The clash of civilizations and the remaking of world order. – New York: Simon & Schuster, 1997. – 368 p.
18. Russell E. Bryant. Potential metrics models for determining the actions and status of tools of national power for homeland and national security. 10th International Command and Control Research and Technology Symposium «The Future of Power C2». – 2005 // Режим доступа: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA460975&Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf>.
19. Xie Yu. Demography: past, present, and future // Journal of the American Statistical Association. – 2000. – Vol. 95, № 450.

Рецензенти: Колісниченко А.І. – д.і.н., професор;
Сорока С.В. – к.політ.н., в.о. доцента.